

Çerkeşîzâde Mehmet Tevfik Efendi'nin İman Anlayışı¹

The Understanding of Faith in Sir Charkashîzadah Mehmet Tawfiq

Aynur Atar Aksoy², Berat Sarıkaya³

Öz

Çerkeşîzâde Mehmet Tevfik Efendi, Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşamış, ilim ve tasavvuf ehli bir ailede yetişmiş, çeşitli bölgelerde birçok hocadan kalam, mantık, fıkıh, sarf, nahiv, edebiyat ve felsefe dersleri almış önemli bir âlimdir. Ayrıca o, yaşadığı dönemde kadılık, müderrislik, müsteşarlık, nazırlık görevlerinde bulunarak devlete hizmet etmiştir. Çerkeşîzâde'nin, yaşadığı dönemde İslami ilimlere özellikle kalam ilmine dair eserler yazması, dikkate değer bir husustur. Nitekim o dönemde yaşanan eğitim sistemindeki bozukluklar ve Batı'da ortaya çıkan akımlar İslam dünyasını olumsuz etkilemiştir. Dolayısıyla bu dönemde yazılan eserlerde, İslami ilimlerin yeniden topluma yön verebilecek, dönemin problemlerine ve ihtiyaçlarına cevap verebilecek duruma getirilmesi üzerinde durulmuştur.

Bu dönemde, Çerkeşîzâde'nin itikadi meseleler üzerinde durması, döneminin şartlarına göre inanca dair meseleleri yorumlama yönünde bir adım kabul edilmelidir. Makalemizde Çerkeşîzâde'nin, kalam ilmine dair yazdığı Miftâhu'l-Akâid, Meziyyet-i İslâmiyye ve el-İtkân fî Tahkîki'l-İmân adlı akaid risalelerinden hareketle iman anlayışı üzerinde durulacaktır. Bu çerçevede iman kelimesinin anlamı, iman mahiyeti, icmâlî ve tafsilî iman, iman-amel ilişkisi, imanda artma eksilme, imanda istisna ve mukallidin imanı konularına yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Çerkeşîzâde, İman, İtikad, Amel, Kalam

Abstract

Sir Charkashîzadah Mehmet Tawfiq is an important scholar who lived in the last period of the Ottoman Empire, grew up in a family of scholars who are interested in the science and Sufism, and took lessons in theology, logic, fiqh, vocabulary, syntax, literature and philosophy from many experts in various regions. In addition, he served the state by serving as kadi, professor, undersecretary and minister during his lifetime. The fact that Charkashîzadah wrote works on Islamic sciences, especially on the science of kalam, during his lifetime is a remarkable issue considering that there was a decline in Islamic sciences at that time. As a matter of fact, the disorders in the education system at that time and the currents that emerged in the West negatively affected the Islamic world. Therefore, in this period, it was emphasized that the Islamic sciences should be able to give direction to the society and respond to the problems and needs of the period.

In this period, innovation movements emerged in the science of kalam as well as in Islamic sciences. Charkashîzadah's emphasis on theological issues should be accepted as a step towards interpreting the issues of faith according to the conditions of his time. In our article, we will focus on the understanding of faith, based on the doctrinal treatises of Charkashîzadah, entitled Miftâhu'l-Akâid, Meziyyet-i İslâmiyye and el-İtkân fî Tahkîki'l-İmân, which he wrote on the science of kalam. In this context, the meaning of the word faith, the nature of faith, comprehensive and detailed faith, the relationship between faith and action, the increase and decrease in faith, exception in faith and faith of the emulative will be discussed.

Keywords: Charkashîzadah, Faith, Creed, Action, Islamic Theology

Araştırma Makalesi [Research Paper]

Submitted: 25 / 03 / 2022

Accepted: 14 / 09 / 2022

¹ Bu makale Aynur Atar'ın "Çerkeşîzâde Mehmet Tevfik Efendi ve Akaid Risaleleri" (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gümüşhane, 2019) adlı çalışmasından yararlanılarak hazırlanmıştır.

² Arş. Gör., Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, aynuratar@gumushane.edu.tr, Gümüşhane, Türkiye, Orcid No: <https://orcid.org/0000-0002-8729-0930>.

³ Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, beratsarikaya@gumushane.edu.tr, Gümüşhane, Türkiye, Orcid No: <https://orcid.org/0000-0002-3308-6184>.

Giriş

Müslüman düşüncenin temelini oluşturan iman ve iman çerçevesinde ortaya çıkan konular, ilk dönemlerden itibaren Müslümanları meşgul etmiş, farklı görüşler ileri sürülerek eserler telif edilmiştir. Günümüze gelinceye kadar her dönemde yeniden yorumlanmak suretiyle bu ilgi devam etmiştir. XIX. Yüzyılda Batılılaşma ile birlikte ortaya çıkan ateizm, rasyonalizm ve materyalizm gibi akımların etkisiyle İslam'a aykırı inanç ve fikirler Müslüman coğrafyada yayılmaya başlamıştır. Bununla birlikte imanın mahiyeti, taklidi iman, iman edilecek hususlar gibi itikadi tartışmalar yeniden gündeme gelmiştir. Dolayısıyla XIX. yüzyılda yaşayan Osmanlı'nın önde gelen âlimi ve devlet adamı olan Çerkeşîzâde Mehmet Tevfik Efendi de risalelerinde iman, tevhid, isbat-ı vacip gibi Allah'ın varlığına ve birliğine yönelik konulara değinmiştir.

Çerkeşîzâde künyesi ile meşhur olan Mehmet Tevfik Efendi, 1826 yılında Ankara'da dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini ailesinden almıştır. Ardından çeşitli bölgelerde birçok âlimden mantık, fıkıh, kalam, Arapça ve felsefe dersleri öğrenerek kendi ilmi kişiliğini oluşturmuştur. Aynı zamanda birçok öğrenci yetiştirerek ilim dünyasına katkı sağlamıştır (Mehmet Tâhir, 296; Albayrak, 1996: 360).

Çerkeşîzâde, yaşadığı dönemde çeşitli devlet görevlerinde bulunmuş ve birçok yerde kadılık yapmıştır. Devlet görevlerini yerine getirirken ilmi ve edebi birçok eser kaleme almıştır (Azamat, 1993: 273; Yücer, 2008: 333). Bu eserlerden günümüze ulaşanlar; *Miftâhu'l-Akâid*, *Meziyyet-i İslâmiyye*, *Levâiyhu'l-Kudsiyye fî fedâilî's-Şeyhi'l-Ekber*, *Gâyetü'l Beyân fi İlmî'l Mizân*, *Behcetü't-Tarf fî İlmî's-Sarf*, *İcmâl-i Nahv-ı Arabî*, *Tuhfetü's-Sıbyân*, *Risâle fi'l-Akl*, *Şerh-i Akâid-i Neseffî Tercümesindeki Hatalara Dair Risale*, *el-İtkân fî Tahkiki'l- İmân*, *Ta'zîmu's-Sahâbe*, *Kasâid-i Tevfik* gibi eserlerdir. Çalışmamızda, Çerkeşîzâde'nin kalam ilmine dair bölümleri içeren *Miftâhu'l-Akâid*, *Meziyyet-i İslâmiyye* ve *el-İtkân fî Tahkiki'l-İmân* adlı akaid risaleleri temel alınarak onun, iman anlayışı hakkında bilgi verilecektir.

Çerkeşîzâde'nin *Miftâhu'l-Akâid* adlı risalesinin birinci bölümü itikâdiyyat adıyla kaleme alınmış olup kalam ilminin temel konuları olan zat, sıfat, melekler, nübüvvet, kitap, yevm-i ahiret, kaza ve kader konularını ihtiva etmektedir (Mehmet Tevfik, 1301). *Meziyyet-i İslâmiyye* adlı eserinin ilk kısmı âlemin hudusu, isbât-ı vâcib, tevhid, melekler, nübüvvet, kitap, kaza ve kader, kabir halleri, ahiret günü, şefaath, cennet gibi akaid konularını derinlemesine ele almaktadır (Mehmet Tevfik, 1306). *el-İtkân fî Tahkiki'l-İmân* risalesinde ise tahkiki imanı mümkün kılan iman mertebeleri, ilim, tasdik, ikrar, fariza-ı zimmet gibi konular işlenmektedir (Mehmet Tevfik, 1311).

1. İmanın Tanımı ve Mahiyeti

İman sözlükte "tasdik etmek, güven içinde bulunmak, korkusuz olmak" anlamına gelen emân kökünden türemiştir. İstilahta ise "haberi veren kişinin hükmünü gönüllü olarak kabul etmek, hükme boyun eğmek ve hükmün doğruluğunu kabul etmek", "Allah'tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik etmek ve onlara inanmak" anlamlarına gelir (İsfahani, 2018: 155; İbn Manzur, 1970: 108). Başka bir deyişle iman, Hz. Peygamber'in Allah'tan getirdiği kesin olarak bilinen ve zarûrât-ı diniyye olarak kabul edilen İslamî esasların, hükümlerin ve haberlerin doğru ve gerçek olduğuna şüphesiz inanmaktır (Gölcük ve Toprak, 2012: 110). Dolayısıyla Hz. Peygamber'in getirdiği Kur'an'a ve ondan aktarılan mütevatir haberlerin doğru ve gerçek olduğuna inanan, tasdik eden kimseler mümin olarak isimlendirilmektedir. Bu esasların hepsini veya bir kısmını inkâr eden kimseye ise kâfir denilmektedir.

Çerkeşîzâde'ye göre iman, dini meselelerden olduğu açık olan ve herkes tarafından bilinen şer'i hükümlerin tümünde inat ve kibri terk edip yalan olduğuna dair bir işaret bulunan sözlerden uzak, rıza ve ihtiyar ile Hz. Peygamber'i anlamak, kalp ile tasdik ve dil ile ikrar demektir (Mehmet Tevfik, 1311: 13). Çerkeşîzâde insanın ahirette mutluluğa ulaşması için dünyada iken sahih bir itikada sahip olmasını gerekli görmektedir. Sahih itikaddan kastedilen ise Çerkeşîzâde'nin deyişiyle "Hak Teâla Hazretlerinin varlığını yaratıcı, mâbud ve vücudu mutlak olarak bilmek; tevhidini, subuti ve selbi sıfatlarını, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini, kaza ve kaderini kabul etmek ve Peygamber Aleyhisselamın ilahi yönüyle haber verdiği ilahi kanunların tümünü tasdik etmek" demektir (Mehmet Tevfik, 1301: 7). Çerkeşîzâde'ye göre tüm bunlara inanan, hak olduğunu kabul ve tasdik eden sahih iman sahibi kimse mümin vafına erişmiş demektir.

İman bir bütünlük arz etmektedir. Bu nedenle iman edilecek şeylerin tümüne toptan ve hepsine birden ayrı ayrı iman etmek imanın sahih kabul edilmesi için gereklidir. Nitekim "Allah'ı ve peygamberlerini inkâr edenler, Allah ile peygamberlerini birbirinden ayırmak isteyenler, "Bir kısmına inanırız ama bir kısmına inanmayız" diyenler ve bunlar arasında bir yol tutmak isteyenler yok mu, işte gerçek kâfirler bunlardır ve biz kâfirlere alçaltıcı bir azap hazırlamışızdır. Allah'a ve peygamberlerine iman edip onlardan hiçbirini diğerlerinden ayırmayanlara gelince, işte Allah onlara mükâfatlarını verecektir. Allah çok bağışlayıcıdır ve sonsuz rahmet sahibidir." (Nisa 4/150-152) ayetlerinde iman edilecek hususların bir ve bütün kabul edilmesi gerektiği bildirilmiştir.

İmanın mahiyeti, rüknü ve esasları hususunda Müslüman düşünürler arasında ihtilaflar bulunmaktadır. Bu ihtilafın genel olarak marifet, ikrar, tasdik ve amelin iman ile ilişkisi çerçevesinde yoğunlaştığı görülmektedir. İmanın tasdik ile ilişkisine

baktığımızda meselenin genelde şu sorular etrafında şekillendiği görülmektedir: İman yalnızca tasdikten mi ibarettir? Tasdikle birlikte ikrarı da gerektirir mi? Tasdik kelime olarak bir haberi getirenin güvenilir olduğunu ya da bir haberin doğru olduğunu kabul etmek ve onaylamak anlamına gelmektedir. Tasdik kelimelerinin çoğuna göre imanın meydana gelmesindeki en önemli faktördür ve imanın yeri kalptir (Gölcük ve Toprak, 2012: 112; Mâtürîdî, 2016: 592; Karaağaç, tsz.: 152). Dolayısıyla imanın mahiyeti kalbin tasdikinden ibaret görülmektedir. İkrar ise imanın tasdikinin bir karinesi kabul edilmektedir. Bir kısım kelimelerine göre, tasdik ve ikrar şer'i akideleri yerine getirmede şart kabul edilmektedir. Bir kimsenin Allah'ın varlığını, birliğini, Peygamber'in nübüvvetini kalbiyle tasdik edip, dili ile ikrar etmesi gerekmektedir. Kendisinde imanın tasdikinin işareti bulunan kimseler mümin olarak isimlendirilmektedir. İman yalnızca tasdik ile olmaz. İkrar da sahih iman için gereklidir. Ancak tasdik imanın ayrılmaz bir parçası kabul edilirken ikrar bazı durumlarda olmayabilir. Nitekim dilsizlerin imanında ve zorlama yoluyla dinden döndürülmeye çalışanlarda ikrar şartından söz edilemez. Tasdik yerini yalanlama; ikrarın yerini inkâr alırsa mümin vasfı kişiden kaldırılmaktadır (Sâbûnî, 1969: 152; Taftazânî, 1987: 84-85; Ebu Hanife, 2013: 65; Bilmen, 2017: 96-97).

Çerkeşîzâde'ye göre iman hem tasdik hem de ikrardan oluşmaktadır. O; Allah'ı, şer'i hükümleri ve Hz. Peygamberin getirdiklerini kalp ile tasdik ve dil ile ikrar ile kabul etmenin iman olduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda iman ederken inat ve kibirden uzak kalmaya rıza ve ihtiyarın önemine de vurgu yapmaktadır (Mehmet Tefvik, 1311: 13). Ancak bir kimse şer'i hükümleri kalbiyle tasdik edip diliyle ikrar etmese o kimse görünüşe göre mümin olmasa yani şer'i hükümleri yerine getirmese de Allah katında mümin kabul edilmektedir. Bu durumda mümin olduğunu başka Müslümanlara duyurması gereklidir. Fakat ikrar imanın asli cüz'ü olduğu için sadece konuşması yeterli olup başkasına ilan etmesine gerek yoktur (Mehmet Tefvik, 1311: 14).

Şer'i hükümlerin tamamını veya bir kısmını inkâr eden kimsenin imanının geçerli olmayacağını belirten Çerkeşîzâde, zaruri olmayan kat'i hükümleri ve içtihat ile ilgili meseleleri inkâr eden kimsenin imanının kabul olacağını ifade etmektedir (Mehmet Tefvik, 1311: 15). Çerkeşîzâde, "*Kalbi imanla dolu olarak mutmain iken, dini inkâr etmeye mecbur bırakılıp da yalnız dilleriyle inkâr sözünü söyleyenler hariç, kim imanından sonra Allah'ı inkâr ederek gönlünü inkâra açar, göğsüne küfrü yerleştirirse, onlara Allah tarafından bir gazap, hem de müthiş bir azap vardır.*" (Nahl 16/106) ayetiyle de zorlama halinde iman eden kimsenin zorlama ortadan kalktığı zaman imanından vazgeçmesi durumunda mümin kabul edilmeyeceğini ifade etmektedir. Bu da ikrarın imandan rükün olduğunu göstermektedir. Ancak Çerkeşîzâde'ye göre tasdik ve ikrar da bazı durumlarda yeterli olmamaktadır. Yani bir kimse bütün şer'i hükümleri tasdik ve ikrar edip, dinin bütün rükünlerini yerine getirmiş olsa, sonrasında bir zorlama olmaksızın inkâr etse veya üzerinde başka bir dine mensubiyetine işaret eden bir işaret bulundursa o kimsenin mümin olmadığına hükmedilir (Mehmet Tefvik, 1311: 14-15). Esasında Çerkeşîzâde ameli imana dâhil etmemektedir. Ancak mümin vasfına işaret eden bir işaret veya bir fiilin müminde bulunması gerektiğini düşünmektedir (Mehmet Tefvik, 1311: 17). Nitekim İslam düşüncesinde üç çeşit tasdik vardır. Bunlar kalp ile tasdik, dil ile tasdik, fiil ile tasdiktir. Kalp ile tasdik, bir hükmün ya da haberin doğru olduğunu kabul edip kalben emin olmaktır. Dil ile tasdik, bir haber, olay veya hüküm hakkında "bu böyledir, doğrudur" şeklinde onaylama ifadelerinin kullanılmasıdır. Fiil ile tasdik ise bir olayı fiil ile yapmak, hüküm hakkında gerekeni yerine getirmektir. Dolayısıyla fiil ile tasdik de bir kimsenin mümin olduğuna işaret eden unsurlardan biri kabul edilmektedir (Sâbûnî, 1969: 155; Gölcük ve Toprak, 2012: 111-113).

Kur'an'da iman meselesine birçok ayette temas edilmektedir. Ahiret hayatında kurtuluşa ermek için Allah'a, peygamberlerine, ahiret gününe inanmak ve salih amel işlemek, Allah'tan gelen ilahi emirlere riayet etmek gerektiği belirtilmektedir (Bakara 2/2-5; Bakara 2/82; Hucurât 49/14; Mücâdele 58/22). Aynı zamanda Kur'an'da müminlere ait özelliklerden bahsedilmektedir. Mü'minler Allah'tan başkasına kulluk etmeyen, haram kılınan cana kıymayan, zina etmeyen, oruç tutan, namaz kılan, zekât veren, iyiliği emredip, kötülükten men eden kimselerdir (Furkan 25/68; Tevbe 9/112). Hz. Peygamber, kendisine sorulan "*iman nedir?*" sorusuna "*Allah'a, Allah'ın meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe, kadere, hayırına ve şerrine inanmandır.*" (Buhari, İman, 2001: 37; Müslim, İman, 1) şeklinde yanıt vermiştir. Neticede iman kalbî bir eylemdir ve kulun iradesi sonucu gerçekleşmektedir. Dolayısıyla iradeye dayalı iman ilahi emir ve yasaklara uygun amellerle tamamlanmaktadır.

Çerkeşîzâde, zorlama halinde gerçekleşen imanın geçerli olmadığını belirtmekte, ümitsizlik, azap ve helak halinde açıktan iman edenlerin imanlarının da kabul olmayacağını ifade etmektedir (Mehmet Tefvik, 1311: 14). Dolayısıyla Çerkeşîzâde, her ne kadar amelleri imana dâhil etmediğini ifade etse de mümin olan kimsenin mümin olduğuna dair bir emarenin o kimsede bulunması gerektiğini kabul etmektedir.

2. İman- Amel İlişkisi

Amel kelimesi "a-m-l" kökünden türemiş olup, iş yapmak, çalışmak, bir fiil ortaya koymak, iş veya fiil anlamlarına gelmektedir. Terim olarak ise herhangi bir canlıdan bir amaç, istek doğrultusunda ortaya çıkan her türlü fiili ifade etmektedir (İsfahani, 2018:1037; Topaloğlu ve Çelebi, 2017: 29).

İman-amel ilişkisiyle ilgili tartışmaların, Haricilerin büyük günah işleyenlerin günahkâr olduklarını söylemeleri ve onları tekfir etmeleriyle başladığı bilinmektedir. Mürcie, büyük günah işleyenlerin durumu hakkında bir yorumda bulunmaz ve ahiretteki hallerini de bizim bilemeyeceğimizi ifade eder. Haricilerden sonra Mu'tezilî âlimler de ameli imandan bir cüz kabul ederek amelin iman için belirleyici önemini vurgulamaktadırlar (Izutsu, 2017: 215-216).

Mâtürîdî âlimlerine göre dil ile ikrar imanın hakikatine dâhil olmadığı gibi ameller de imanın hakikatine dâhil değildir. Onlar bu görüşlerine tevbeye çağıran ayetleri delil göstermektedirler. "Ey iman edenler! Samimi bir tevbe ile Allah'a dönün. Umulur ki Rabbiniz sizin kötülüklerinizi örter." (Tahrîm 66/8) ayetinde günah işleyenlere "iman edenler" şeklinde hitap edilmiştir. Ayrıca birçok ayette⁴ günahların bağışlanabileceği bildirilmektedir. Dolayısıyla Mâtürîdî âlimler, amelleri imanın bir parçası kabul etmemektedir. Onlara göre ameller imandan cüz kabul edilmediği için günahlar imanın sıhhatine bir zarar vermemektedir (Sâbûnî, 2015:140-141). Ancak Mâtürîdîler ameli imandan kabul etmeseler de ameli kâmil iman için bir şart görmekte ve günah işleyen kimseleri sadece günahkâr olarak nitelendirmektedirler (Şehristânî, 2017: 190). Mâtürîdî, hükümlere göre amel etmenin imanın bir parçası olmadığını ifade etmektedir. Ona göre Allah'ın koyduğu hükümlere uygun olmayan fiilleri işlemek kuldan imanı götürmemektedir. Ancak bu da fiillerin bir karşılığı olmadığı anlamına gelmemektedir. Kul kendi tasarrufu ile işlediği fiil neticesinde ceza veya sevaba müstahak olmaktadır (Mâtürîdî, 2014:33, 39; Mâtürîdî, 2016: 501, 573). Dolayısıyla Allah'ın gönderdiği iman esaslarını kalbiyle tasdik edip inanan ancak inancı doğrultusunda amelleri ve ilahi emirleri yerine getirmeyen, yasaklardan kaçınmayan kimseler yine mümin vasfına sahiptir. Mâtürîdî'ye göre böyle kimseler yalnızca günahkâr olur ve işlediği günahlar kadar ceza, yaptığı iyi ameller kadar da sevap kazanır (Mâtürîdî, 2016: 573; Topaloğlu, Yavuz ve Çelebi, 2010: 36). Eş'arîler, bu konuda Mâtürîdîler ile aynı kanaati paylaşmaktadırlar (Eş'arî, 2017: 136).

Hadis âlimleri ve selevin çoğunluğuna göre ise iman, dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve rükünler ile amel yoluyla olmaktadır. Dolayısıyla onlar ameli imanın bir cüzü kabul etmektedirler. Fakat onlar buradaki maksadın başka şekilde anlaşılması gerektiğini vurgulamaktadırlar. Onlar rükünler ile amelin asıl imanın bir cüzü olmadığı, ancak kurtarıcı olduğuna dair ittifak edilen kâmil imanın bir cüzü olduğunu ifade etmektedirler. Yine onlara göre yalnızca kâmil iman sahipleri değil, asıl iman ile vasıflanan kişilerin de cennete girmesi ve cehennemde ebedi kalmaması kesin olarak görülmektedir (Mehmet Tefkik, 1311: 16).

Çerkeşîzâde'ye göre ameller imanın bir cüzü değildir. Fakat iman hükmüne yani ilahi mükafata varılabilmesi için amellerden bazıları gerekli görülmektedir. Yani bir kişinin mümin olarak vasıflanabilmesi için kişinin "ben müminim" demesi yetmemekte, o kişide mümin olduğuna dair işaretler olması gerekmektedir. Çerkeşîzâde bu düşüncesine örnek olarak şunları söylemektedir: Mesela gayrimüslim olduğu bilinen bir kimse cemaatle namaz kılsa ya da Müslümanlar ile birlikte hac ibadetini yerine getirirse o kişinin mümin olduğuna hükmedilmektedir. Aynı kişi daha sonra açık bir şekilde küfrete ve küfrüne hükmetmek için ameller ve işaretler mevcutsa dinden çıktığına kanaat getirilmektedir. Yine Müslüman olduğu bilinen bir kimse Hristiyan din adamlarına ait kıyafetleri giyse, putlara secde etse ya da gayrimüslimlerin ritüellerinde onlara tabi olsa, o Müslüman kimsenin küfrüne hükmedilmektedir. Ancak mümin olan birinin küfür fiillerini sakınarak veya istemeyerek yapması durumunda o kimse yine mümin olmaktadır. Yine bir mümin isyanı sebebiyle imanın şartlarından olmayan bir emri terk ederse mümin olarak nitelendirilmektedir. Ancak Allah'ın emir ve yasaklarını küçümseyerek, aşağı görerek veya helal kabul ederek terk ederse o kimsenin kâfir olduğu kabul edilmektedir (Mehmet Tefkik, 1311: 16-17).

Görüldüğü gibi Çerkeşîzâde, her ne kadar açıkça "amel imandan biz cüzdür" demese de amelleri, bir kimseyi mümin vasfı ile vasıflandırabilmek için gerekli görerek esasında amel ile imanın bir bütün olduğunu kabul etmektedir. İddiasına ise, iman ettiğini iddia eden kimsede iman ettiğine dair işaretlerin bulunması gerektiğini örnek vermektedir. İmana delalet eden işaretlere sadece kılık-kıyafet değil, fiili işleri de dâhil etmektedir. Dolayısıyla Çerkeşîzâde'ye göre bir kimse mümin ise diğer insanlar tarafından o kimsenin mümin olduğuna hükmedilebilmesi için, o kimsede Allah'ın müminlere emrettiği namaz, oruç, hac gibi ibadetlerin mevcut olması gerekmektedir. O kimse içki, kumar gibi haramları da işlememelidir. Ancak bu şartları sağlayıp sağlamadığına bakılarak bir kimsenin mümin veya gayrimüslim olduğuna hükmedilmektedir. Böyle bir anlayışın sonucunda ise, kendisinde mümin olmanın işaretleri olarak kabul edilen fiiller olmadığı durumda kişi, kâfir ilan edilme tehlikesi ile karşı karşıya kalmaktadır. Çerkeşîzâde, genel itibarıyla Mâtürîdî anlayışa yakın konumda durmakta iken bu meseledeki tutumu Mâtürîdîliğe göre daha katı bir nitelik arz etmektedir. Dolayısıyla Çerkeşîzâde'nin, yaşadığı dönemin şartları, zamanın ihtiyaçları ve Müslümanların içerisinde buldukları durumlardan etkilenecek bu konuda Hadis âlimleri ve selevin çoğunluğuyla aynı düşüncede olduğu görülmektedir.

⁴ Bakara 2/199, 284; Al-i İmran 2/129, 135; Maide 5/39, Araf 7/153 vb.

3. İmanda Artma ve Eksilme

İmanda artma ve eksilme konusu, amelin imandan bir cüz olup olmadığı meselesiyle bağlantılı olarak âlimler arasında tartışılmıştır. Cemal ve Sıffin savaşlarında birbirlerini öldüren müminlerin ahiretteki durumlarının ne olacağı konusundaki tartışmalar beraberinde imanda herhangi bir artma veya eksilmenin olup olmayacağı meselesini de gündeme getirmiştir. Ameli imandan biz cüz kabul edenler, iyi amelleri işlemekle kişinin imanının artabileceğini, kötü amelleri işleyen kişinin de imanının azabileceğini, imanda bir bozulma ve zarar olabileceğini belirtmektedirler. Bununla beraber iman ne artacağını ne de azalacağını iddia eden âlimler de mevcuttur. Ebu Hanife (v. 150/767) ve Mâtürîdî âlimlerin çoğunluğu, iman ne artacağını ne de eksileceğini, artma veya eksilmenin ameller ile değil ancak küfür ile olacağını ifade etmektedirler. Şöyle ki iman sahibi bir kimse yalnızca küfürü tercih ettiğinde imanı ortadan kalkmakta yahut küfür sahibi bir kimse iman ettiğinde imanı hâsıl olmaktadır. Dolayısıyla bir kimse aynı anda hem iman sahibi hem de küfür sahibi olamayacağı için kişideki iman artması veya eksilmesi de söz konusu değildir (Ebu Hanife, 2013: 65; Gölcük ve Toprak, 2012: 126).

Mâtürîdî âlimleri, iman var olması için tasdik gerekli olduğunu söylemektedirler. Çünkü iman, kesinlik ve boyun eğme derecesinde olan bir tasdiktir. Onlara göre sadece tasdik ortadan kalktığında iman yok olmaktadır. Böylelikle iyi amellerin varlığı ve kötü amellerin işlenmesi imanı ortadan kaldırmamaktadır. İman gerçekliğine erişen bir kimse için ibadet yapması, taat ya da günah işlemesi aynıdır. Tasdikte herhangi bir değişiklik söz konusu değildir (Taftazânî, 1987: 80-81; Sâbûni, 2015: 145; Harputi, 2016: 190). Ebu Hanife ise bu meseleye daha açık bir yorum yaparak iman artmasını icmâlî anlamda iman edilecek hususların artması olarak açıklamaktadır. Yani iman artmasından veya eksilmesinden maksat tafsil yönünden artması ve eksilmesi demektir. Bu şekilde bir artma ise yalnızca Hz. Peygamber döneminde yaşayan müminler için geçerli kabul edilmektedir (Taftazânî, 1987: 81; Karaağaç, 2011: 65-80; Mâtürîdî, 2017: 6/187).

İmanda artma ve eksilme olacağını kabul eden Eş'arî, konuyu Selef düşüncesinden farklı şekilde yorumlamaktadır. Selef âlimlerine göre iman taat ile artmakta ve günahlar ile eksilmektedir. Eş'arî'ye göre burada eksilmeden kasıt, iman edilmesi gerekenler hakkında kuşku duymak veya bilmemek değildir. Nitekim bu küfürü gerektirir. Artma ve eksilme, iman edilmesi gereken hususun bireyde ortaya çıkardığı bilgi düzeyi ile akıl ve kalpteki belirginliğin derecesine işaret etmektedir. Neticede her mümin yapması gerekenler hususunda üzerine düşen görevi ziyadesiyle yapmaktadır. Ancak durum böyle de olsa Hz. Peygamber ile diğer insanların kulluğu ya da iman derecesi eşit değildir (Eş'arî, 2019: 169).

İmanın artmasının mümkün olduğuna delil olarak gösterilen "*Mü'minler ancak o kimselerdir ki; Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir. O'nun ayetleri kendilerine okunduğu zaman (bu) onların imanlarını artırır. Onlar sadece Rablerine tevekkül ederler.*" (Enfal 8/2) ayetinden hareketle iman artması ile ilgili farklı yorumlar yapılmaktadır. Yapılan yorumlardan birkaçını İmam Mâtürîdî aktarmaktadır. Birinci yorum, bu ayette amellerle imanlarını sorgulayan müminlerden bahsedilmiştir. İkinci yorum, ayette bahsi geçen ameller vesilesiyle onların mümin olduklarını doğrulamak, amelleri neticesinde mümin olduğuna işaret etmek olarak açıklanmaktadır. Üçüncü yorum, bu ayette amellerin kendisi değil itikat kastedilmektedir. Nitekim mümin kimseler herhangi bir günah işlediklerinde ya da mükellef oldukları hükümleri yerine getirmede eksiklik yaşadıklarında korku ve üzüntü içinde, yürekleri titreyerek imanlarına bağlı olan kimselerdir. Bilgisizlikleri sebebiyle işledikleri günahlardan tövbe ederler. Dördüncü yorum ise, müminlerin sözü edilen tüm amelleri yerine getiren kimseler oldukları şeklindedir. Ancak Mâtürîdî'ye göre bu kimselerin dışında iman edip tasdik eden kimseler amelleri yerine getirmese dahi mümin kabul edilmektedirler. Bir kimse iman edip hemen ardından vefat ederse o kimse iman üzere vefat etmiş kabul edilmektedir. Dolayısıyla mümin olmak için bütün amelleri yerine getirmek şart değildir. Bu ayet mümin kimselere Allah'ın ayetleri okunduğu zaman kuvvet ve sebatı artması şeklinde de yorumlanmaktadır. İmanda her an yenilenme mevcut olduğu için Allah burada var olan iman üzerinden bir artış zikretmiş olabilir. Bu durum, artma ya da devamlılık şeklinde nitelenebilir (Mehmet Tevfik, 1311: 18; Mâtürîdî, 2017: 6/185-187). Zemahşerî (v. 538/1144), yukarıda zikredilen ayeti farklı yorumlamıştır. Ona göre ayet, Bedir savaşında ganimetlerin paylaşımında çıkan anlaşmazlık üzerine nazil olmuştur. Ganimetlerin nasıl taksim edileceği, taksim konusunda hüküm sahibinin kim olacağı, ganimetlerin muhacire mi ensara mı ya da her ikisine birden mi verileceği Hz. Peygamber'e sorulmaktadır. Hz. Peygamber'e sorulan soru üzerine bu ayetler nazil olmuştur. Allah ganimetlerin taksimi hususunda kendisini ve Hz. Peygamberi hüküm sahibi kılınca müminleri de buna itaate davet etmektedir. Allah, ganimetler sebebiyle müminler arasında çıkan anlaşmazlıkların düzeltilmesi gerektiğini ifade ederek, "*Müminler ancak o kimselerdir ki...*" sözüyle de "eğer müminseniz" yani, "imani kâmil olan kimselerdenseniz" demek istemiştir. Ancak imanı kâmil olan kimseler Allah'tan korkar ve Allah'ın bir hükmü kendilerine bildirildiği zaman "bu, imanlarını artırır", yani gönüllerindeki huzur ve yakîn artar. Çünkü delillerin tezahürü, delil getirilen şeyi daha çok güçlendirip, onu daha kalıcı kılmaktadır (Zemahşerî, 2020: 2/1072-1076).

Çerkeşizâde'ye göre imanda asıl olan kesin tasdik olup herhangi bir saygınlığı⁵ olmayan kimselerin imanında artma veya eksilme mümkün değildir. Yani iman sahibi bir kimsenin imanı salih amel işlemekle artmamakta ve kötülük işlemekle de azalmamaktadır. İmanda vacip olan kesin bir şekilde tasdik etmektir. Mümin kabul edilmek için yeterli olan husus da budur. Dolayısıyla bunun zıddını düşünmek veya savunmak doğru değildir. Çerkeşizâde bu görüşünü ise şu mantık kuralına dayandırmaktadır. İki şey arasındaki farklılık, ancak zıddının mümkün olmasıyla gerçekleşir. İman için gerekli kabul edilen tasdik zıddının mümkün olma ihtimali çok uzak bir ihtimal de olsa, kesin olan tasdike aykırı olmaktadır. Mesela Allah'a iman eden ve Hz. Muhammed'in nübüvvetini tasdik eden Hz. Zeyd ve Hz. Ömer'in imanları birbirinden farklı olsa, yani birinin imanı diğerinden fazla ya da eksik kabul edilse, ikisi arasındaki farklılığın zıddı kesin iman yani tasdik sonucu elde edilen iman olamaz. Ancak noksan kabul edilen iman zıddı mümkündür. Bu mümkün olma ise kesin imana zıt kabul edilmekte ve böyle kimsenin imanı sahih kabul edilmemektedir (Mehmet Tevfik, 1311: 17). Bu mantık kuralına göre herkeste tasdik sonucu elde edilen iman aynı olması gerekmektedir. Şayet farklı kabul edilirse zıddının imkânı sebebiyle iman yokluğu ya da eksikliği de mümkün olmaktadır. Ancak iman yokluğu veya eksikliği de tasdik sonucu elde edilen kesin iman ile çelişmektedir. Dolayısıyla Çerkeşizâde'ye göre herkesin tasdik sonucu elde ettiği iman ziyadesiz ve eksiksiz olup aynı derecedir.

Yine Çerkeşizâde'ye göre maddi veya bedenen güçlü ve zayıf insanların imanları da birbirinden farklı olmamaktadır. Ayetlerde ve hadislerde geçen iman artmasından kasıt, iman derecesinin artması değil iman neticesinin ve kalpte nurunun artmasıdır. Bu görüşe şöyle bir itiraz yöneltilebilir: Şayet iman artması ve eksilmesi zayıfta ve güçlüde farklı olmaz ise sıradan bir müminin veya günahkâr bir insanın imanı ile Hz. Peygamber'in imanı eşit kabul edilmelidir. Çerkeşizâde bu itiraza şöyle cevap verir: İman tasdikten ibarettir, tasdik ise âraz sınıfından olup zamanla yenilenebilen özelliktedir. Bu yenilenme Hz. Peygamber'de peş peşe ve sürekli olarak devam etmektedir. Diğer insanlarda ise böyle bir yenilenme olmayıp, tasdik fitrat yolu ile ortaya çıkmaktadır. Ona göre sahabede de durum Hz. Peygamber'den farklıdır. Sahabenin yaşadığı dönemde vahiy aktif olarak insanlara aktarıldığı için, sahabede ortaya çıkan tasdik sayısı diğer tüm müminlerde ortaya çıkan tasdik sayısının iki katı kabul edilmektedir. Çerkeşizâde bundan dolayı sahabenin imanının da diğer müminlerin imanından daha fazla olduğunu ifade etmektedir (Mehmet Tevfik, 1311: 18). Mâtürîdî ekolünün genel kanaati de bu yöndedir (Nesefi, 2000:151-152).

İmanda artma ve eksilmenin mümkün olduğunu kabul edenlerin argümanlarını aktaran Çerkeşizâde, onların argümanlarının imkânsız olduğunu savunmaktadır. Çerkeşizâde'ye göre, iman ibadetler ile arttığı ve günah işlemekle azaldığı kabul edildiğinde zorunlu olarak üç problem ortaya çıkmaktadır. Birincisi; zengin olan bir müminin imanı, fakir olan bir müminin imanından daha kuvvetli ve daha fazla olmak zorundadır. Çünkü zengin kimse belli bir maddi güce sahip olup mali kabul edilen ibadetleri yerine getirir ve mescitler, medreseler, ribatlar, halka yararlı yapılar yaptırma gücüne sahip olur. Fakir kimseler ise bunları yapma gücüne sahip değildir. İkincisi; tam anlamıyla makul olan iman ikrar, tasdik ve amelden ibarettir ve bunların her biri kulların fiilleri neticesindedir. Bu fiiller âraz cinsinden olup her iki zamanda baki olamamaktadır. Bu durumda fiillerin bazısının diğerlerine katılması mümkün değildir. Dolayısıyla bir fiilde ziyade ve eksilme söz konusu olmamaktadır. Üçüncüsü; şayet imanda herhangi bir eksilme söz konusu olursa, eksilme arttıkça iman ortadan kalmakta ve küfür ortaya çıkmaktadır. Yani imanın tamamının yok olması küfrün varlığını gerektirmektedir. Bir kısım iman eksildiğinde ise eksildiği miktar kadar küfür ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla böyle bir durum açık olarak muhaldir. Daha önce de bahsi geçtiği gibi Çerkeşizâde Hz. Peygamber döneminden sonra yaşayan müminlerin imanlarında artma ve eksilmeyi muhal görmektedir (Mehmet Tevfik, 1311: 19-20).

4. İcmali ve Tafsili İman

İnanma şekillerine göre iman tafsili ve icmâlî iman olmak üzere iki çeşidi vardır. İcmâlî iman, iman edilecek şeylere genel anlamda, ayrıntılardan haberdar olmadan inanmak, iman esasları hakkında detaylı bilgiye sahip olmadan iman etmek demektir. Tafsili iman ise inanılması gereken esaslara ayrıntılı bir şekilde inanmaktır. Tafsili iman, icmâlî imanın daha açık ve geniş halidir (Gölcük ve Toprak, 2012: 117; Karaağaç, tsz: 154, 156). İslam düşüncesinde makbul olan iman tafsili iman mı, icmâlî iman mı olduğu tartışılmıştır. Her ne kadar mümin olarak vasıflandırılabilmesi için icmâlî iman yeterli olsa da bazı âlimler tarafından tafsili iman gerekli görülmektedir. Örneğin Ömer Nasuhi Bilmen (v. 1971), tafsili imanı farz görmektedir. Ona göre akıl sahibi her insana önce icmâlî iman sonra da dini akidelerden öğrenebildiği kadarına iman farzdır. Bir kimse icmâlî iman ile İslam'a girdiğinde yalnızca küfürden kurtulmuş olmaktadır. Esasında o kimsenin Allah'ın

⁵ Çerkeşizâde Mâtürîdîlerden farklı olarak Hz. Peygamber'in ve onun döneminde yaşayan sahabenin imanlarının diğer müminlerin imanlarından farklı olduğunu ifade etmek için "saygınlık" ve "itibar sahibi müminler/itibarsız müminler" kavramlarını kullanmaktadır. Her ne kadar bu kavramları kullandıktan sonra asıl ifade etmek istediği şeyi açıklasa da bu kavramları kullanarak müminler arasında bir statü farklılığı olduğu ve bu statü farklılığının da imanda artma ve eksilmeyi ortaya çıkardığı şeklinde anlaşılmasına sebep olmaktadır. Ancak "saygınlık ve itibar sahibi müminler" ifadesiyle Hz. Peygamber ve onun döneminde yaşayan sahabeyi kastettiğini ve onların imanlarını daha sonraki Müslümanların imanlarından farklı kabul ettiğini ifade etmek gerekmektedir.

emir ve yasaklarını, Peygamber'in getirdiklerini öğrenmesi, namaz, oruç, hac gibi farzları bilinçli bir şekilde öğrenip tasdik etmesi gereklidir. Bu ise tafsili imandır (Bilmen, 2017: 101-102).

İcmâlî iman, imana girmenin şartı olarak kabul edilmektedir. Yani icmâlî imanın ilk derecesi olan Allah'a ve Hz. Muhammed'e inanıp, risaletini kalbiyle tasdik edip diliyle ikrar eden kimse icmâlî iman ile mümin olmaktadır (Gölcük ve Toprak, 2012: 117). Aynı şekilde Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (v. 493/1100) de bir kişinin mümin kabul edilmesi için icmâlî imanı yeterli görmektedir. Ona göre icmâlî iman Allah'ın bir olduğuna ve ortağı olmadığına, Hz. Muhammed'in onun kulu ve peygamberi olduğuna, Hz. Peygamber'in getirdiklerinin Allah'tan olduğuna iman etmeyi kapsamaktadır. İmanın herhangi bir yerinde düşünmeyi gerektirecek ve karışıklığa sebebiyet verecek bir durum olmadığı sürece tafsili imana gerek yoktur. Ayrıca tafsili olarak her şeye iman etmek mümkün değildir. Dolayısıyla tafsili iman vacip olmayıp icmâlî iman vaciptir (Pezdevi, 1424: 354).

Çerkeşizâde, icmâlî iman konusunda Pezdevî ile aynı kanaati paylaşmaktadır. O'na göre icmâlî iman Allah'a, Allah'ın kullarına bildirdiklerine, bütün peygamberlere ve peygamberlerin insanlara bildirdiklerine inanmakla olur. Bir kimsenin iman vasfı ile vasıflanabilmesi için icmâlî imanı yeterlidir. Ancak Çerkeşizâde, risalesinde bu sözleri aktardıktan sonra iman etmesinin ardından bir süre yaşayan kimsenin dinin esaslarının ayrıntılarını öğrenmekle mükellef olduğunu ve bunun aksinin caiz olmadığını ifade etmektedir (Mehmet Tevfik, 1311: 15). Bu ifadelerden hareketle Çerkeşizâde'nin icmâlî imanı, mümin kabul edilmek için geçerli gördüğünü söyleyebiliriz. Ancak o, müminin hayatının geri kalanında Allah'ın emirlerine ve dinin esaslarına uyarak mümin vasfı ile yaşamaya devam etmesi için tafsili imanın gerekli olduğu kanaatindedir.

Çerkeşizâde, risalelerinde tafsili ve icmâlî iman ayrımı yapmadan imanın derecelerinden de bahsetmektedir. Ona göre imanın birçok derecesi vardır. Ancak o, risalelerinde yedi dereceyi açıklamaktadır. İlk derece Allah'a, varlığına, birliğine, sıfatlarına, ikinci derece meleklerle, meleklerin masum olduklarına, insanlardan temiz olduklarına ve Allah tarafından verilen görevi titizlikle yerine getirdiklerine, üçüncüsü kitaplara, kitapların Allah tarafından peygamberlere vahyolduğuna ve kitapların sihir veya kehanet ürünü olmadıklarına, dördüncüsü peygamberlere, peygamberlerin günahlardan masum olduklarına ve Hz. Peygamber'in son peygamber olup O'ndan başka bir peygamber gelmeyeceğine, beşincisi ahiret gününün gerçek olduğuna, hesap, mizan, haşr, cennet ve cehennem var olduğuna, altıncısı kadere inanmaktır. Çerkeşizâde'ye göre imanın son derecesi sözleşmedir. Yani imanın sözleşme ile olmasıdır. Allah ile kullar arasında Allah'ın rububiyet ve ulûhiyetini tasdik etmek için bir anlaşma ve kulların verdiği bir söz olduğuna iman etmektir (Mehmet Tevfik, 1311: 21-27). Burada Çerkeşizâde levh-i mahfuzda Allah'ın insanlara "*Ben sizin rabbiniz değil miyim?*" diye sorarak yine insanlar üzerinden bir sözleşme yapmasından bahsetmektedir. Allah'ın sorusuna insanlar "*Elbette öyle! Tanıklık ederiz*" şeklinde cevap verir ve Allah, "*Böyle yaptık ki kıyamet gününde, "Bizim bundan haberimiz yoktu" demeyesiniz.*" (A'raf 7/142) diyerek insanların kendi sözlerini kendilerine şahit kılmıştır. Bu sözleşme Çerkeşizâde'ye göre imanın yedinci derecesini oluşturur.⁶

5. İmanda İstisna

İstisna kelimesi köken olarak "s-n-y" kökünden türemiştir. Sözlük olarak kıvrıp bükme, dürmek, ayırıp uzaklaştırmak anlamlarında, terim olarak ise bir şeyi külli hüküm veya kural dışı tutma anlamlarındadır. Daha önce bahsedilen bir kelimenin genel anlamının kapsadığı mananın bir kısmının kaldırıldığına işaret eden bir söz ya da o kelimenin hükmünün ortadan kaldırıldığına işaret eden bir söz söylemek anlamında kullanılmaktadır (İsfahani, 2018: 302; Topaloğlu ve Çelebi, 2017: 167).

Kelam ilminde kullanılan anlamıyla istisna, bir kimsenin kesin olarak iman ettiğini söylemek yerine imanını Allah'ın dilemesine bırakarak "inşallah müminim" demesidir (Topaloğlu ve Çelebi, 2017: 167; Karaağaç, tsz.: 160). Dolayısıyla mümin kimse için iman gibi yakîn gerektiren bir meselede kararı Allah'ın dilemesine bırakmak, bu anlamda istisna kelimesinin kullanımının uygunluğu ve bu tür bir istisnanın yapılıp yapılamayacağı kelam âlimleri arasında tartışılmıştır.

Eş'arîler imanda istisnayı kabul etmektedir. Çünkü onlara göre mümin olan bir kimse münafık ya da münafık olan bir kimse mümin olamayacağından dolayı kişinin şu anki iman durumundan ziyade öldüğü andaki iman durumu önemlidir. Yani kişinin cennetlik ya da cehennemlik olması öldüğü hal üzeredir. Dolayısıyla mümin olarak ölüp ölemeyeceği belli olmayan kimsenin "inşallah müminim" demesi kendinden emin olarak "ben gerçekten müminim" demesinden daha doğru kabul edilmektedir. Nitekim Eş'arîlere göre kişi hayatı boyunca mümin olarak yaşasa ancak ölmeden hemen önce veya ölüm anında küfretse bu kişi kâfir olarak nitelendirilir. Aynı şekilde kişi ömrü boyunca küfrünü devam ettirse ancak ölüm anında iman etse bu kimsenin imanı da makbul kabul edilmektedir. Neticede kişi iman üzere mi küfür üzere mi öleceğinden emin

⁶ Çerkeşizâde imanın şartları kabul edilen hususları risalelerinde imanın dereceleri olarak ifade etmektedir. Ancak farklı olan husus, Çerkeşizâde'nin imanın birçok mertebesi olduğunu belirtmesi ve bunlardan sadece yedi tanesine değinmesidir. Dolayısıyla bu derecelerin sayısı artırılabilir. Çerkeşizâde'nin yedinci derece olarak zikrettiği sözleşme ise âlimler tarafından açıklanan imanın şartları arasında yer almamaktadır.

olamamaktadır ve o kişinin “inşallah mümin olarak ölürüm” şeklindeki temennisini dile getirmesinde herhangi bir sakınca yoktur (Taftazânî, 1987: 84; Pezdevî, 2015: 276).

Taftazânî, istisnada kişinin niyetini dikkate alarak bir ayırım yapılabileceğini düşünmektedir. Şayet kişi “inşallah müminim” ifadesini şüphe sebebiyle söylerse yani imanından şüphe ederse bu kişi kâfir olur. Ancak kişi bu ifadeyi imanından şüphe duyduğu için değil de kendini beğenmiş olmaktan uzak durmak, Allah’ı zikretmek ya da içinde bulunduğu durumun sonucundaki şüphe maksadıyla söylerse şüphe ifade etmez. Taftazânî, risk olabileceğinden dolayı bu ifadeyi kullanmamanın daha doğru olacağı kanaatinde. Çünkü “inşallah müminim” demek, “inşallah canlıyım, inşallah insanım” gibi değildir. Mümin olmak, canlı ve insan olmak gibi, kendisinde sürekli olan veya sonsuz olan bir durum değildir. İman kişinin irade ve kazancı neticesinde elde edilen bir fiildir. Dolayısıyla kendinde içerisinde şüphe barındıran bir istisnayı kabul etmemektedir. Nefsi beğenmekten uzak durmak maksadıyla söylenen bir ifade olarak da kabul edilmemelidir (Taftazânî, 1987: 84).

İman için birtakım şartların olması gerekmektedir. Kişi, iman ederken herhangi bir zorlama ve baskı altında olmaması, imanının tamamen gönüllülük esasına dayanması gerekir. Kişinin bilinçli ve istekli olması, mümin olmak istemekte emin olması, herhangi bir şüphe ve tereddüt içerisinde olmaması gerekir. Bu konudaki tartışmalara zikredilen şartlar açısından bakan Mâtürîdî âlimlere göre, bir kimsenin iman esaslarını ve hükümlerini kabul edip tasdik ettikten sonra imanının bilincinde olması ve imanından şüphe duymaması gerekmektedir (Alper, 2007: 57). İmam Mâtürîdî’ye göre, bir kimsenin mümin olarak nitelendirilebilmesi için mümin olduğunu kesin olarak ifade etmesi ve bu konuda “inşallah” ifadesini kullanarak şart ve istisna getirmemesi gerekmektedir. Çünkü kesin bir dille belirtilmesi gereken imanda istisna yapınca iman da tam olarak oluşmamaktadır. Ayrıca ikrar, akit, vaat gibi sözleşme ihtiva eden bir kelimeye “inşallah” ibaresi gibi bir istisna eklendiğinde ifade edilen söz, kişinin ifade ettiği şekliyle geçerli sayılmamaktadır. İman da bu ifadeler gibi kesinlik gerektiren kavramlardan kabul edilmektedir. “İnşallah” istisnası halk arasındaki yaygın kullanımına göre kesinlik içermeyen, şüphe ve zan bildiren durumlarda kullanılmaktadır. Nitekim Allah “İman edenler ancak, Allah’a ve Peygamberine inanan, sonra şüpheye düşmeyen, Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla cihad edenlerdir.” (Hucurat 49/15) ayetinde de imanın içerisinde şüphe barındırmayacağını belirtmiştir. Aynı şekilde duyu vasıtası ile bilinen kesin bilgilerde de “inşallah” istisnasının kullanılması şüphe ve zanna sebebiyet vereceğinden muhal kabul edilmektedir (Mâtürîdî, 944: 487-488).

Mâtürîdî âlimlerden Sâbûnî’ye göre, şer’i meseleleri kabul edip tasdik ederek iman eden kimseler Allah katında mümin kabul edilir. Bu sebeple kişinin “inşallah müminim” demesi de caiz olmaz. Çünkü iman meselelerinde “inşallah” demek içerisinde şüphe barındırmaktadır. Nasıl ki hayatta olan bir kimsenin hayatta olduğu kesin olarak bilirse fakat o kimse “inşallah hayattayım” dese bu durum o kimsenin hayatta olup olmadığına dair şüpheyi gerektirirse iman meselesinde de durum aynıdır (Sâbûnî, 2015: 155-156).

Nitekim Kur’an-ı Kerim’de “*Deyin ki: “Biz Allah’a, bize indirilene (Kur’an’a), İbrahim, İsmail, İshak, Yakub ve Yakuboğullarına indirilene, Mûsâ ve İsa’ya verilen (Tevrat ve İncil) ile bütün diğer peygamberlere Rab’lerinden verilene iman ettik.”* (Bakara 2/136) buyurularak imanda şüphe olmayacak şekilde kesin bir dille iman etmek gerektiği bildirilmektedir (Mâtürîdî, 2017: 1/281). Bir başka ayette, “*Peygamber, Rabbinden kendisine indirilene iman etti, mü’minler de (iman ettiler). Her biri; Allah’a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine iman ettiler.*” (Bakara 2/285) buyurularak Allah’a, meleklerle, kitaplara ve peygamberlere inanan kimseler için mümin vasfı kullanılmaktadır. Bu ayete göre imanından herhangi bir şüphe duyan kimse Allah’ın iman eden kimseyi mümin olarak vasıflandırdığı sözü ile çelişmiş olur. Ya da kişi kendisine emredilen imanı yerine getirmede şüpheye düşmüş olur. Dolayısıyla “inşallah müminim” diyen kimse için bu emri yerine getirmede şüpheye düşmesi sebebiyle azap ve hüsrân söz konusudur (Mâtürîdî, 2017: 2/253).

Çerkeşîzâde, imanda istisnanın mümkün olmadığını savunanlarla aynı kanaati paylaşmaktadır. Ona göre şüphe ile birlikte iman gerçekleşmez. Bir kimse iman ettiğini tasdikten sonra mümin olup olmadığını sorgularsa ve iman edip etmediğinden şüphe ederse imanı sahih olmaz. Mümin olan kimseye mümin olup olmadığı sorulduğunda “inşallah müminim” dememesi, “ben gerçekten müminim” demesi gerekir (Mehmet Tefîk, 1311: 19).

İmanda istisnayı kabul edenler istisnanın, imanda şüpheyi ifade etmeyip gelecek zamanda imandan emin olmamayı ifade ettiğini düşünmektedirler. Bu nedenle ölüm anında kimsenin mümin ya da kâfir olarak öleceğini bilemeyeceğinden dolayı istisna yapılmasını gerekli görmektedirler. İstisna mümin olarak ölmek için hayırlı bir dileme şeklinde kabul edilmektedir. Ancak bu anlayış hayatını iman ile geçiren fakat son anda kafir olarak ölen bir insanın tüm hayatında mümin olmasının bir önemi olmadığını, sadece ölüm anındaki durumunun önemli olduğunu ortaya koymaktadır (Bulut, 2009: 206-208).

Çerkeşîzâde istisnanın şüphe olduğunu kabul etmektedir. İman sözlük anlamı itibarıyla de emin ve güven içerisinde olmak, güven duygusu ile tasdik etmek, inanmak anlamlarıdır. Dolayısıyla bu anlamı taşıyan içerisinde şüpheyi de barındırması veya şüphe içeren anlamlara gelmesi ortaya bir çelişki çıkarmaktadır. İman katiyet, sağlamlık ve emin olmayı gerektirmektedir. Şüphenin iman ifadeleri ile birlikte sarf edilmesi ise tüm bu unsurları ortadan kaldırmaktadır. Çerkeşîzâde sağlam bir iman için tüm şüphelerden uzak ve kesin bir şekilde inanmayı, tasdik etmeyi şart görmektedir.

6. Mukallidin İmanı

Taklid kelimesi sözlükte “sarmak, dolamak” anlamlarında olup “kişinin bir işi üstlenmesi veya kanaati kendisine kabul ettirmesi”ni ifade etmektedir. Terim olarak ise “kişinin hata etmeyeceğine güvendiği kimsenin dini kanaatlerini benimsemesi” şeklinde tanımlanmaktadır. Kelam ilminde kendisinden başkasının dini kanaatlerini ve uygulamalarını benimseyen ve uygulayan kimseye mukallid adı verilmektedir (Topaloğlu ve Çelebi, 2017: 304). Taklid sonucunda elde edilen imana ise taklidi iman denilmektedir. Nazar ve istidlal olmadan, kazanmak için herhangi bir çaba göstermeden kişinin doğumundan itibaren çevresinden gördüğü ilk dini esasları kabul etmesi taklidi imandır. Taklidi imanın karşısında ise tahkiki iman vardır. Tahkiki iman kişinin inanç esaslarına nazar ve istidlal yoluyla ulaşıp tasdik etmesi, daha önce taklidi olarak öğrendiği dini akideleri akli muhakemeye tabi tutması, düşünmesi ve tüm bunların doğru olduğuna kendi akli ile hükmederek iman etmesine tahkiki (istidlali) iman denilmektedir (Topaloğlu, Yavuz ve Çelebi, 2016, 36; Karaağaç, tsz: 158-159). Dolayısıyla İslam düşüncesinde iman eden kimseler iki sınıfa ayrılmaktadır. Tahkiki iman sahipleri müstedil, taklidi iman sahipleri de mukallid olarak ifade edilmektedir (Mehmet Tefvik, 1311: 20).

İslam âlimleri taklid yoluyla elde edilen imanın sıhhati üzerine çeşitli fikirler ileri sürmüşlerdir. Mâtürîdî âlimlerden bazıları mukallid kimsenin imanını sahih kabul etmektedir. İman, içinde şüphe barındırmayan kat'i bir inanış ve tasdik ile olması gerekir. Taklidi iman içerisinde de tasdik ve yakîn mevcuttur. Ancak taklidi iman, tahkiki iman gibi nazar, istidlal, ilim ve marifet yoluyla değil taklid yoluyla gerçekleşir. Dolayısıyla mukallidin imanını nazar ve istidlal ile değil de taklid yoluyla elde etmiş olsa da imanı sahih olur. Mukallide kendisine iman edilecek hususlar ulaşır ve tasdik edip iman ederse mümin kabul edilir. Nitekim marifet iman etmekten başka bir şeydir (Sâbûnî, 2015: 173; Gölcük ve Toprak, 2012: 138). Ancak İmam Mâtürîdî, taklidi imana sahip olan kimseyi “körü körüne başkasına uyan” şeklinde nitelendirmekte ve taklidi imanın mazur görülemeyeceğini ifade etmektedir. Ona göre imanla mükellef tutulmak için en önemli şart akıl sahibi olmaktır. İman ile akıl arasında bir ilişki mevcuttur. Dolayısıyla nasıl imanla mükellef tutulmak için akıl şart ise imanı oluşturan meselelerin mahiyetinin bilinmesi için de tefekkür ve akıl yürütmeye ihtiyaç vardır (Mâtürîdî, 2017: 2/413).

Her ne kadar bir kimse taklidi iman yoluyla iman etmiş olsa da imanını kesin delillerle kabul ederek akıl yürütme ve düşünme yoluyla taklid derecesinden tahkik derecesine çıkarması şarttır. Bu minvalde elde edilen bir iman, taklidi imana göre daha makbul bir iman kabul edilmektedir. Ancak taklid yoluyla varlık kazanan iman da sıhhat bakımından geçerli görülmektedir. Buna delil olarak ise Hz. Peygamber zamanında yaşayan Arabilerin Hz. Peygamber'in huzuruna gelerek sadece şahadet getirmekle mümin olmaları örnek gösterilmektedir. Araplar fitrat ve toplumsal kültür gereği nazar ve istidlalden uzak bir yapıya sahip olmalarına rağmen mümin kabul edilmektedirler. Nitekim her mümin, nazar ve istidlal yoluyla iman esaslarını bilip tasdik etmekle mükelleftir. Mümin bir kimsenin nazar ve istidlal yoluyla imanını elde etme durumu var iken yalnızca taklid yolunu benimseyerek nazar ve istidlali terk etmesinin onu günahkâr kılacağı kabul edilir (Bilmen, 2017: 105; Gölcük ve Toprak, 2012: 138). Fakat bir kimse nazar ve istidlal yoluyla imanını elde etme imkânı veya potansiyeli olmaması sebebiyle iman esaslarını taklid yolu ile benimsemiş ise bu durumda o kimsenin imanı geçerli kabul edilir. Bir kimsede marifet bulunmasına rağmen iman bulunmayabilir. Ehl-i Kitabın Hz. Peygamber'i ve risaletini bilmeleri marifet sonucudur. Fakat onlarda iman mevcut değildir. Dolayısıyla iman ve marifet farklı şeylerdir (Sâbûnî, 2015: 154).

Eş'arî âlimler bu konuda fikir birliği içerisinde değildir. Bir kısmı mukallidin imanının sahih olduğunu ancak yine de akıl ve istidlale gerek olduğunu belirtirken, bir kısmı ise mukallidin imanının sahih olmadığını, mukallid kimsenin mümin kabul edilmediğini ifade etmektedir. Yine de büyük çoğunluk dini inançlarda taklid ile yetinilmemesi gerektiğini kabul etmektedir (Keskin, 2007: 91-108; Yüksel, 2012: 114-115). Her ne kadar Mâtürîdî âlimlerin akılcı tavırlarına karşılık taklidi imanı reddetmeleri beklense de taklidi imanın geçersiz olduğunu ve bu konuda akıl ve istidlale başvurulması gerektiğini söyleyen çoğunlukla Eş'arî âlimlerdir (İzutsu, 2017: 168).

Çerkeşîzâde, iman eden kimseleri iki sınıfa ayırır. Hz. Peygamber yanında yetişenleri, her şeyi onun öğretmesi ile öğrenenleri, âlemin, yerin ve göğün yaratılışını, âlemdeki düzeni, gece ve gündüzün uyumsuzluğunu ve kendi nefsinin hallerini düşünerek ve akıl yürüterek Allah'ın varlığını ispat edenleri nazar ve istidlal ehli yani müstedil kabul etmektedir. İssız bir yerde tek başına yaşayıp herhangi bir akıl yürütme ve düşünme olmaksızın Allah'ın, Peygamber'in varlığını, farzları yapmakla mükellef olduğunu tevatüre baliğ olmayan kişilerden öğrenip itikad edenleri ise mukallid kabul etmektedir. Hem mukallidin hem de nazar ve istidlal sonucu tahkiki iman sahibi kimsenin imanı sahihtir ancak mukallid kimseler üzerine vacip olan nazar ve istidlali terk ettikleri veya nazar ve istidlale ulaşmak için çaba göstermedikleri için mesul ve cezaya müstehak olurlar. Hatta Çerkeşîzâde ölüm anında mukallid kimselerin imanlarından kolaylıkla vazgeçebileceklerini de ifade etmektedir (Mehmet Tefvik, 1311: 20). Mâtürîdî de taklidi imana sahip olan kimselerin imanlarına zahmetsizce ulaştıkları için imanlarından kolaylıkla dönebilecekleri gerekçesiyle gerçek anlamda imana sahip olmadıklarını kabul eder. Mukallid de olsa bir kimse kendisine verilmiş olan akli istidatını kullanmalı, imanını rasyonel bir zemine yerleştirmeli ve taklidi imanından kurtulmalıdır (Mâtürîdî, 2017: 2/413).

Çerkeşîzâde mukallid ve müstedil ayrımını yaparken Hz. Peygamber'in yanında yetişen, ondan ilim öğrenen, mucizelerine şahitlik eden, bunun yanında Hz. Peygamber döneminde yetişmese veya kendisine davet ulaşmasa dahi sonradan

tefekkür ederek nazar ve istidlal yoluyla iman eden kimselerin imanını mukallid kimselerin imanından ayırmaktadır. Kendisine davet ulaşmayan ancak herhangi bir çaba gösterip imana erişmeye çalışmayan, tevatüre balığ olmayan yetkisiz kişilerden edindiği bilgilerle üstünkörü veya kestirip atmak suretiyle iman eden kimseleri mukallid olarak isimlendirir. Buradaki asıl kriter nazar ve istidlaldır. Buna göre Çerkeşîzâde, imanı sahih kabul edilse de mukallidin nazar ve istidlal yolu ile iman ve inanç esaslarına vakıf olmasını gerekli görmektedir. Nitekim insan akıllı bir varlık olarak yaratılmıştır. İnsanın akıllı yoluyla bilmekle mükellef olduğu ilk şey kendisinin yaratıcı olmadığı, kendisi dışında başka bir varlık tarafından yaratılmış olduğudur. Yani Allah'ın varlığını bilmektir. Dolayısıyla insana verilen akıl sebepsiz, amaçsız verilen bir akıl değildir. Mükellef tutulan insan neden mükellef tutulduğunu, kendisini yaratan varlığın insandan beklentilerini, inanç esaslarını nasıl yerine getireceğini bilmelidir. Taklid yalnızca daha öncekilerin bilgisini veya uygulamalarını esas almak ve sürdürmektir. Sahih bir iman için akıl yoluyla Allah'ı bilmek, Allah'ın gönderdiklerinin maksadını bilmek ve uygulamak İslam dininin amaçlarındandır.

Sonuç ve Değerlendirme

Çerkeşîzâde eserlerinde iman meselesine ayrıntılarıyla yer vermekte ve bu meselelerde farklı âlimlerin görüşlerine de temas ederek kendi görüşlerini aktarmaktadır. Görüşlerini ifade ederken, ortaya çıkabilecek muhtemel soruları da sorarak bu sorulara akıl yürütme yolları ile cevaplar vermektedir. Çerkeşîzâde, özellikle *Miftâhu'l-Akâid*, *Meziyyet-i İslâmiyye* ve *el-İtkân fi Tahkîki'l-İmân* adlı akaid risalelerinde iman, iman mahiyeti, iman ile vasıflanacak kişide bulunması ve bulunmaması gereken özellikler, imanda artma ve eksilmenin imkânı, taklid yoluyla gerçekleşen imanın geçerliliği ve imanda istisna gibi konuları genişçe ele almaktadır.

Çerkeşîzâde, eserlerinde iman kalp ile tasdik dil ile ikrar olduğunu ifade etmektedir. Ancak imanı yalnızca tasdikten ibaret gördüğü durumların olduğu da görülmektedir. İman ile amel farklı olup amellerin imana dâhil olmadığını belirten Çerkeşîzâde, bir kimsenin mümin olduğunun bilinmesi için mümin olduğuna dair bir işaret veya fiil olması gerektiğini de vurgulamaktadır. Bu vurgu onun, amelleri iman olmazsa olmaz bir parçası olarak kabul etmediğini göstermektedir. Üzerinde durulması gereken asıl konu, mümin olan kimsenin bilerek ve isteyerek Allah'ın ilahi buyruğuna aykırı davranması durumudur. Nitekim bir kimse mümin olduğunu ifade ederek kendi tercihi ile putlara secde etse, gayrimüslimlerin ritüellerini yerine getirirse veya Allah'ın emirlerine uymasa o kişinin bilerek ve kasıtlı olarak Allah'ın emirlerine aykırı davranmış olması söz konusu olmaktadır. Bu durumda kişide mümin olduğuna dair emare kalmamaktadır. Çerkeşîzâde'nin imanda derecelerin olduğunu ifade etmesi, Mâtürîdî'nin bu konudaki görüşleriyle benzerlik arz eder. Nitekim Mâtürîdî, ikrarı ve amelleri iman için şart görmemektedir. Yani Allah'ın varlığını ve birliğini kabul etmek, Allah'ın gönderdiği peygamberlere ve peygamberlerin getirdiklerine inanmak mümin olmak için yeterlidir. Ancak ameller ve ikrar da karşılığı olan bir durumdur. Kâmil olan iman için ameller şarttır. Çerkeşîzâde de icmâlî anlamda imanı yeterli görmektedir. Yalnızca kalbiyle iman eden kimse mümin olarak vasıflanabilmektedir ancak kâmil iman derecesinde değildir.

Çerkeşîzâde, imanda artma ve eksilmeyi Hz. Peygamber ve onun döneminde yaşayan sahabe için mümkün görmektedir. O, akıl yürütmeyle Hz. Peygamber ve onun döneminde yaşayan sahabe dışında artma ve eksilmenin söz konusu olmayacağını ifade ederek bunun imkânsızlığını ispatlamaya çalışmaktadır.

İman meselesindeki görüşleri ve ayrıntılı açıklamaları dikkate alındığında Çerkeşîzâde'nin Mâtürîdîlik ekolünün görüşlerini takip ettiği anlaşılmaktadır. Ancak bazı meselelerde Mâtürîdî ekolünden ayrılarak selef ve Hadis âlimlerine yakın fikirler ele almaktadır. Bu ise onun tasavvufçu yönünden kaynaklanmaktadır. Çerkeşîzâde'nin diğer eserlerine bakıldığında, meseleleri sistematik şekilde alt başlıklarıyla ele alması, akıl yürütme yoluyla derinlemesine açıklaması, hatta müstakil bir akıl risalesi yazması da onun akla verdiği önemi ifade etmektedir. Bu doğrultuda yine Mâtürîdî akılcılığının izleri Çerkeşîzâde'de görülmektedir. Yaşadığı dönemin şartları düşünüldüğünde onun, Batılılaşma ile gelen akılcı ve din dışı akımlara karşı İslam dininin esaslarını akıl yürütme yöntemiyle döneminin şartlarını da dikkate alarak yorumlama gayretinde olan bir âlim olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Albayrak, Sadık. (1996). *Son Devir Osmanlı Uleması*, c. 3, İstanbul.
- Alper, Hülya. (2007). *İmanın Psikolojik Yapısı*. Rağbet Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- Azamat, Nihat. (1993). "Çerkeşî Mustafa Efendi", *DİA*, c. 8, TDV Yayınları, İstanbul, 272-275.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. (2017). *Muvazzah İlm-i Kelam*. Ravza Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. (2001). *Sahîh-i Buhârî*, (I-IX), Thk.: Muhammed Züheyr b. Nâsır. Dâr-u Tavki'n-Necât, Beyrut.

- Bulut, Zübeyir. (2009). Kelam'da "İman'da İstisna" Tartışmaları. *İslâmî İlimler Dergisi*, 4 (1-2), 199-214.
- Bursalı, Mehmet Tâhir. (tsz.). *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, İstanbul.
- Çerkeşîzâde Mehmet Tevfik. (1311). *el İtkân fî Tahkîki'l- İmân*, Âlem Matbaası, İstanbul.
- Çerkeşîzâde, Mehmet Tevfik. (1301). *Miftâhu'l Akâid*, Mihran Matbaası, İstanbul.
- Çerkeşîzâde, Mehmet Tevfik. (1306). *Meziyyet-i İslâmiyye*, Mahmutbey Matbaası, İstanbul.
- Ebu Hanife, Numan b. Sâbit. (2013). *el-Fıkhu'l-Ekber*. Çev: Mustafa Öz, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 9. Baskı, İstanbul.
- Ebu Hanife, Numan b. Sâbit. (2013). *el-Vasıyye*. Çev: Mustafa Öz, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 9. Baskı, İstanbul.
- Eş'arî, Ebül-Hasan Ali b. İsmail. (2017). *el-Lüma` Fî'r-red alâ Ehli'z-zeyğ ve'l-Bida`*. Çev: Kılıç Aslan Mavil ve Hikmet Yağlı Mavil, İz Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul.
- Eş'arî, Ebül-Hasan Ali b. İsmail. (2019). *el-İbane an Usûli'd-Diyâne*. Gelenek Yayınları, İstanbul.
- Gölcük, Şerafetin ve Toprak, Süleyman. (2012). *Kelam, Tarih, Ekoller ve Problemler*, Tekin Kitapevi, 7. Baskı, Konya.
- Güler, İlhami. (2014). *Dine Yeni Yaklaşımlar*. Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- Harpûtî, Abdullatif. (2016). *Tenkîhu'l Kelâm fî Akâidi Ehli'l İslâm*. Haz: Fikret Karaman, Çelik Yayınevi, İstanbul.
- İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükrim. (1970). *Lisânü'l- Arab*, Beyrut, I.
- İsfahani, Râğîb. (2018). *Müfredât- Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, Çev: Yusuf Türker, Pınar Yayınları, 5. Baskı, İstanbul.
- İzutsu, Toshihiko. (2017). *İslâm Düşüncesinde İmân Kavramı*. Pınar Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- Karaağaç, Hilmi. (2011). Mâtürîdî Düşünce Sisteminde İman Anlayışı. *Ekev Akademi Dergisi*, 15 (49), 65-80.
- Karaağaç, Hilmi. (tsz.). *Kelamın 200'ü*. Otto Yayınları.
- Keskin, Mehmet. (2007). Eş'ari Düşünce Sisteminde İman Anlayışı. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (2), 91-108.
- Mâtürîdî Ebû Mansûr Muhammed. (944). *Kitâbü't-Tevhîd*. Thk., Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi, Der Sader, Beyrut.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. (2014). *Fıkh-ı Ekber Şerhi*. Çev: Adnan Bülent Baloğlu, Murat Memiş, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1. Basım, İstanbul.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. (2016). *Kitâbü't-Tevhîd*. ter: Bekir Topaloğlu, İsam Yayınları.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. (2017). *Te'vilatü'l Kur'an Tercümesi*. Ed: Yusuf Şevki Yavuz, Ensar Vakfı Yayınları, c. 2, 2. Baskı, İstanbul.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. (2017). *Te'vilatü'l Kur'an Tercümesi*. Ed: Yusuf Şevki Yavuz, Ensar Vakfı Yayınları, c. 6, 1. Baskı, İstanbul.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. (2017). *Te'vilatü'l Kur'an Tercümesi*. Ed: Yusuf Şevki Yavuz, Ensar Vakfı Yayınları, c. 1, 3. Baskı, İstanbul.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el- Kureysî. (tsz.). *Sahîhu Müslim*, (I-V), Thk.: Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut.
- Nesefî, Ebu'l-Muin. (2000). *Bahrü'l-Kelam*. Şerh: Muhammed Sâlih el-Ferfûr, Daar el-Ferfûr, 2. Baskı, Dimeşk.
- Pezdevi, Ebu'l Yusr Muhammed. (1424). *Usûlü'd-Din*. Thk.: Hans Peterlins, el-Mektebetü'l-Ezheriyye Li't-Türas, Kahire.
- Pezdevi, Ebu'l Yusr Muhammed. (2015). Ehl-i sünnet Akâidi. Ter: Şerafeddin Gölcük, Kayihan Yayınları, İstanbul.
- Sâbûnî, Nüreddin Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr. (1969). *el Bidâye fî Usuli'd-Dîn*. Darü'l Maarif, Mekke.
- Sâbûnî, Nüreddin Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr. (2015). *Mâtürîdiyye Akaidi*. Çev. Bekir Topaloğlu, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 14. Baskı, İstanbul.
- Şehristânî, Ebül-Feth Muhammed b. Abdülkerim. (2017). *el-Milel ve'n- Nihal*. Çev: Mustafa Öz, Litera Yayıncılık, 4. Baskı, İstanbul.

- Taftazânî, Sa'deddîn Mesûd b. Ömer b. Abdullah. (1987). *Şerhul Akaid'in Nesefiyye*, Moravati Matbaası.
- Topaloğlu, Bekir ve Çelebi, İlyas. (2017). *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İsam Yayınları, 5. Baskı, Ankara.
- Topaloğlu, Bekir; Yavuz, Yusuf Şevki; Çelebi, İlyas. (2016). *İslâm'da İnanç Esasları*, Çamlıca Yayınları, 10. Baskı, İstanbul.
- Yücer, Hür Mahmut. (2008). Bir İbn Arabî Müdafaası: Çerkeşîzâde Mehmed Tevfik Efendi ve Levâyihu'l Kudsiyye fî Fedâilî's- Şeyhî'l-Ekber Adlı Eseri. *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 9 (21), 331-351.
- Yüksel, Emrullah. (2012). *Mâtürîdîler ve Eş'arîler Arasındaki Görüş Ayrılıkları*. Düşün Yayıncılık, İstanbul.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. (2020). *El-Keşşâf'An Hakâ'iki Ğavâmidî't-Tenzîlve 'Uyûnî'l-Ekâvîl Fî Vucûhi't-Te'vîl*. ed. Murat Sülün, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2. Basım, İstanbul.

Extended Abstract

Aim and Scope

The understanding of faith, that forms the basis of Islamic thought, written in various works throughout history and it was needed to be reinterpreted by scholars according to the conditions of the period. Indeed, with the influence of the movement such as atheism, rationalism and materialism that emerged with Westernization in the XIX century, changes of faith began to occur in the community. However, the nature of faith, imitation of faith, the subjects which will have faith creedal discussions has come up again. Consequently, Sir Charkashîzadah Mehmet Tawfiq, who was the leading scholar and statesman of the Ottoman Empire living in the XIX century, also discussed about issue the existence and unity of God, such as faith, tawhid and isbat-ı vacib in his treatises.

In our article, we will focus on the understanding of faith, based on the doctrinal treatises of Charkashîzadah, entitled Miftâhu'l-Akâid, Meziyyet-i İslâmiyye and el-Itkân fî Tahkîki'l-İmân, which he wrote on the science of kalam. In this context, the meaning of the word faith, the nature of faith, detailed and comprehensive faith, deeds are the part of faith, the increase and decrease in faith, exception in faith and the emulative's faith will be covered.

Methods

The first part of Charkashîzadah's treatise called Miftâhu'l-Akâid was written under the name of creedal and it includes the God's essence, adjective, angels, prophethood, the sacred book, life in the hereafter, accident and destiny, which are the basic subjects of the science of kalam. (Mehmet Tawfiq, 1301) The first part of his work, called Meziyyet-i İslâmiyye, deals with the subjects of faith such as the created universe, proof of God, tawhid, angels, probhethood, the sacred book, accident and destiny, states of the grave, the hereafter, intercession and paradise in depth (Mehmet Tawfiq, 1306) In the treatise of el-Itkân fî Tahkîki'l-İmân, subjects such as the levels of faith that make the verification of faith possible, science, attestation, confession and the task to be done are examined. (Mehmet Tawfiq, 1311)

Charkashîzadah's thoughts on faith and faith-related issues will be analyzed in comparison with the views of Islamic faith schools.

Findings

According to Charkashîzadah, people need to have true creed in order to achieve happiness in the hereafter, and to have a true faith while in the world. A person who knows God as creator, who affirms the principles of faith in the Qur'an and all the divine laws that the Prophet informed has reached the quality of the believer. (Mehmet Tawfiq, 1301: 7) Faith, on the other hand, consists of both affirmation and reassion. However, if no one had wholeheartedly affirmed with his heart and reconfirmed it with his tongue, he is accepted a believer in the sight of God, even if he is not a believer, even if he does not fulfill the religion rules. (Mehmet Tawfiq, 1311: 14)

For Charkashîzadah, comprehensive faith is considered valid to be accepted as a believer. However, he has the opinion that detailed faith is necessary for Mu'min to continue to live as a believer for the rest of his life, by obeying God's orders and the principles of religion.

Charkashîzadah, who argues that deeds are not a part of faith, considers some of the deeds necessary in order to reach the judgment of faith. In other words, in order for a person to be qualified as a believer, it is not enough for a person to say "I am a believer", there should be signs that he is a believer.

Charkashîzadah shares the same opinion with those who argue that exceptions are not possible in faith. According to him, faith does not come true with doubt. If a person, after confirming his faith, queries whether he is a believer and doubts whether he believes or not, his faith will not be valid. When a believer is asked whether he is a believer, he should not say " I am believer God willing ", but should say " I am a true believer". (Mehmet Tawfiq, 1311: 19)

Conclusion

Charkashîzadah gives a place the issue of faith in detail in his works and conveys his own opinions by touching the views of different scholars on these issues. While he is expressing his opinions, he answers these questions through reasoning by asking the possible questions that may arise.

Charkashîzadah, especially in the the faith treatises called Miftâhu'l-Akâid, Meziyyet-i Islâmiyye and el-Itkân fî Tahkîki'l-Imân, deals with the issues such faith, the nature of faith, the features that a person to be qualified with faith should have and should not have, the possibility of increase and decrease in faith, validity of faith through imitation and the exception in faith widely.

Considering of his views and detailed explanations on the issue of faith, it is understood that Charkashîzadah followed the views of the Mâturîdî school. In addition, when looking at his other works, that he systematically addresses the issues with sub-titles, explains them in depth through reasoning, and even writes an independent treatise on reason, also indicates the importance he attaches to the mind. In this direction, the traces of the Mâturîdî rationalism can be seen in Charkashîzadah. Considering the conditions of the period in which he lived, it can be said that Charkashîzadah was a scholar who tried to interpret the principles of the religion of Islam against the rational and non-religious movements that came with Westernization, taking into account the conditions of his period with the method of reasoning.